

Neolitik: Bir Araştırma Sürecinin Sorunları

Prof.Dr. Nur Balkan-Ath

Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri (TAY) Projesi'nin ikinci klasörü Neolitik'i hazırlayan arkadaşlarım, Anadolu Neolitiği için benden bir giriş yazısı yazmamı istediklerinde, onur duydum. Fakat bu yazıyı yazmak oldukça güçtü. Bu güçlük, hem dönemin prehistorik arkeolojideki (veya geçmişimizdeki) özel konumu, hem de Anadolu'da, bu döneme ait buluntuların hala çok kısıtlı olarak gün ışığına çıkarılmış ve yeterli biçimde incelenmemiş olmasından kaynaklıyor. Sonuçta, Anadolu Neolitiği üzerine yazılacak bir yazının, elimizdeki verilerin eksikliği yüzünden yetersiz kalacağı görüşüne vardım ve bu giriş yazısında Anadolu Neolitiğini özetlemek yerine, benim açımdan önemli olan bazı sorunlar üzerinde durmayı tercih ettim. Sevgili Savaş, Oğuz ve Mihriban'a bana bu konuda güvendikleri için teşekkür ediyorum.

İçinde, birbiri ardına gelen evrelerden oluşan ve bir evrim sürecini kapsayan Neolitik dönemi adlandırmak, genellikle kısır bir döngüye neden olmakta, özellikle Neolitik dönemin ilk evresi, çok çeşitli terimlerle betimlenmektedir. Akeramik Neolitik, çanak çömleksiz neolitik, çanak çömlek öncesi neolitik, besi üretimine geçiş evresi, üretimciliğe geçiş evresi bunlardan en sık karşılaştıklarımızdır. İlk üç terim de, çanak çömleği adeta miladi bir unsur gibi göstermekte; bu süreci Milattan Önce=Çanak Çömlek'ten Önce ve Milattan Sonra=Çanak Çömlek'ten Sonra gibi kesin kategorilere ayırmaktadır. Zamanında —birçok nedenden dolayı—, bir tabakayı adlandırmak için kullanılmış olan bu terim (Eriha), hala geçerliliğini korumakta ve özellikle Levant Bölgesi için kullanımı sürmektedir (PPNA-PPNB-PPNC). Söz konusu terim, aynı zamanda dönem tanımı için **teknolojik** bir ögeyi ve **tek** bir ögeyi öne çıkartmaktadır. Buna karşın diğer iki terim

ise, birçok kişi tarafından Neolitiğin en önemli sayılan ögesini, ekonomik bir öğeyi, besi üretimini, ön plana almaktadır. Bu terimlere karşı öne sürülen birçok alternatifi kabul gördüğü pek söylenemez; — Neolitiği kültürel “horizon”lara ayırmak (*Maison de l’Orient*) ve her “horizon” a bir ad yerine numara koymak gibi. Bu dönemleme genel olarak kabul görmemekte hatta onu yaratanlar tarafından bile artık kullanılmamaktadır. Bu yaklaşımların yanı sıra, hararetli taraftarları ve aynı şiddette karşıtları olan, Neolitiği oluşturan tüm öğelerin evrim sürecini içeren “Neolitikleşme” teriminden söz edilebilir. Dilimize henüz tam anlamıyla oturmamış olmasına karşın, Neolitiğin ilk evresi için sıkça kullanıldığı gözlemlenmektedir.

Neolitiğin ikinci evresi için kullanılan terminolojinin daha az sorunlu olduğu izlenimi yaygındır. Burada, çanak çömlek ögesi esas alındığı; gerek evrim, gerekse kronolojik bir uygulama ile bölgesel tanımlamalar yapıldığı için bir bütünlük sağlanabilmiştir.

Neolitik dönem, insanlık tarihinin en önemli aşamalarından biri, büyük olasılıkla en önemlisi; insanoğlunun ekolojik baskıları aşır, toprağa (doğaya) hakimiyetinin dönüm noktası ve birçok açıdan (evrensel anlamdaki) kültürümüzün kökenidir.

Neolitik, birçok önemli değişimlerin hızlı bir biçimde yaşandığı dönemdir. Bu aşamayı, insanın sadece çevreyi kendi çıkarları doğrultusunda kullanıp, besi üretimine ve dolayısıyla artı ürüne sahip olduğu bir döneme indirgeyemeyiz. Neolitik, insan yaşamının tüm öğelerini etkileyen, maddi olgulardan simgesel olgulara kadar uzanan bir olaylar bütünüdür: toprağa yerleşme, mimari, mekan kullanımı, teknikler, demografi, sosyal yapı, sanatsal ve tinsel ürünler... Tüm bu olguları önem sırasına dizmek, belli bir öğeyi öne çıkartmak doğru bir yaklaşım değildir. Bunlar, birbirleriyle etki-tepki ilişkisinde bir bütünü oluştururlar.

Bilindiği gibi, avcı/toplayıcı yaşam tarzından yerleşik köy yaşamına geçilmesi —Childe’ın deyimiyle “Neolitik Devrim”—, ilk olarak Yakın Doğu’da ve özellikle Kuzey Levant Bölgesi’nde meydana gelmiştir. Kimilerince kültürel “evrim”, kimilerince “devrim” olarak kabul edilen bu aşamada, Anadolu’nun aktif rol oynadığı kaçınılmaz bir gerçektir. Güneydoğu Anadolu’nun Kuzey Levant ile birlikte Neolitikleşme’deki rolü, son yıllardaki araştırmalarla iyice belirginleşmiştir. Yakın bir zamana dek İç Anadolu’ya, Güneydoğu Anadolu ve Kuzey Levant’dan geldiği sanılan Neolitik kavramlar ve maddesel ürünler, bu bölgedeki araştırmalar sonucunda farklı bir tablo ortaya koymuş,

Neolitikleşme'nin yerel olma olasılığı ağırlık kazanmıştır. Dolayısıyla Neolitiğin başlangıcını, oluşumu anlamak için Anadolu'nun önemi yadsınamaz duruma gelmiştir. Diğer yandan Anadolu'nun, Güneydoğu Avrupa ve Akdeniz kıyılarının Neolitikleşme'sindeki rolü de son derece önemlidir. İnsanlık geçmişinin birçok bakımdan en önemli dönemi olarak kabul edilen Neolitik için Anadolu'nun sunduğu pek çok bilgi vardır. Ancak sözünü edeceğimiz bazı sorunlar nedeniyle, bu bilgilerin ne kadarına ulaştığımız oldukça tartışmalıdır.

Anadolu'da Neolitik döneme ilişkin kazıların sayıları ne yazık ki çok azdır. Mehmet Özdoğan'ın çoğu kez değindiği gibi, komşu ülkelerle karşılaştırıldığında, durumun vahameti/gülünçlüğü açıkça ortaya çıkmaktadır. Sorunun bir çözümü, araştırmaların çoğaltılması yönünde olabilir. Ancak aşağıda değineceğimiz nedenlerle, bunun da yeterli olmayacağı açıktır. Araştırma sayısının az olması, sorunun sadece bir yüzüdür ve kanımızca en önemlisi de değildir. Burada kısaca değineceğimiz sorunlar, yalnızca Anadolu arkeolojisiyle ilgili değildir; ama konumuz Neolitik gibi önemli bir süreç ve bölge de Anadolu olunca, bu sorunlara değinmek zorundayız.

Tüm dünyada olduğu gibi, Türkiye'de de genellikle arkeolojik araştırmalar kazı aşamasında kalmakta; aslında araştırmanın daha uzun süre alan, daha açıklayıcı olan analiz ve inceleme çalışmaları, mali sorunlar, zaman, uzman yetersizliği yüzünden ya ertelenmekte ya da seyrek olarak belirli bir malzeme üzerinde kapalı kalarak, diğer buluntularla ilişkisi kopuk bir araştırmayla yetinilmekte ve yayınlanmaktadır. Kısacası kazılar çoğu zaman konuşturulmamakta ve suskun bir durumda, müze depolarında çürümeye bırakılmaktadır. Sonuç olarak, sayıca zaten az olan araştırmalardan elde edilen sonuçlar, olası elde edilebilirliğin çok daha altında kalmaktadır.

Bir diğer sorun ise, araştırmaların çoğunun zorunlu olarak kurtarma kazısı grubuna girmesidir. Özellikle barajlar, çeşitli etkenler yüzünden tehlikeye giren sit alanları için acil kurtarma kazıları gerekmektedir. Durum böyle olunca araştırmalar, "ne kurtarırsak kârdır" kuralının uygulandığı, gerek zaman gerek seçme olanakları kısıtlı olduğundan bilimsel bir amacın olmadığı, stratejilerin kurulamadığı kazılar olmaktan kurtulamamaktadır. Bilimsel amacı olmayan bir kazının sonuçları da ne yazık ki tanımlamaların ve bazı analogilerin ötesine geçememektedir.

Kazı sürecinde değerlendirilmeyen malzeme, müze depolarında, ortamından kopuk malzeme durumuna gelmekte ve dönüşü olmayan bir yola saplanmaktadır. Bilindiği gibi arkeolojinin diğer gözlem

bilimlerinden farkı, üzerinde çalışılan malzemeye istendiği zaman dönülememesidir. Örneğin bir jeolog gerektiğinde araziye dönüp eksik gözlemlerini tamamlayabilir ya da bir biyolog, istediği sayıda deney kurbağasına yeniden sahip olabilir. Oysa bir arkeolog için kazı bittikten sonra geriye dönüş yoktur. Dolayısıyla kazı sürecinde iyi belgelenmeyen taşınır ya da taşınmaz buluntular, verebilecekleri bilgilerden daha azını vermek durumunda bırakılırlar. Ve sonuçta zaten kısıtlı bir şekilde ulaşacağımız geçmişe daha da kısıtlı bakmak zorunda kalırız.

Arkeolojinin gerekliliğinin son yıllarda en revaçta olan tanımlarından biri, yarını kurmak için dünü anlamaktır. Burada dünü hiçbir zaman tam olarak anlayamayacağımızı bilmemize rağmen, genelde neleri anlayabiliriz, neleri varsayabiliriz ve neler hakkında hiçbir zaman fikrimizin olamaz ayırdına çoğu zaman varamamıza rağmen gözlemlerimizi bu doğrultuda yapmayız. Kısaca, hedefimizin sınırlarını koymadığımızdan, genellikle araştırmalarımız bilimsel amaçsız ve stratejisiz olur. Hangi problemi çözümlmek ve bu çözüme ulaşmak amacıyla hangi taktikleri kullanmak gerektiğini saptamadan yapılan araştırmalar, ne yazık ki yetersiz kalmaya mahkûmdur.

Sınırlarımız nelerdir? Buluntular geçmişin hangi yönlerini aydınlatabilir? Gerçeğin ne kadarına varabiliriz? Geçmişte yaşanmış bir gerçek vardır ve bizler, arkeologlar bu gerçeği yeniden kurmaya çalışırız. Ancak bu, yaşanmış bir olaydır, biz ise elimizdeki verilerden yola çıkarak geçmişin yorumları, yani varsayımlarda bulunuruz. Oysa gerçeğin varsayımı olamaz. Konuyu bu biçimde ele alınca isteklerimize, arzularımıza sınır koymak ve sadece ulaşabileceğimiz gerçekleri aramamız kanımca daha doğru bir yoldur.

Bu, zaten arkeologların ayırdında olduğu bir olgudur. Araştırmalara baktığımızda da bu açıkça bellidir. Örneğin Neolitik tanımı, birbiriyle etki ve tepki içindeki bir seri öğenin bütünüdür ve genelde bu öğeler hiyerarşik bir sırada incelenir ve bazı öğelere bakılmaz bile. İşte bunun nedeni büyük olasılıkla sınırların konmasıdır. Ancak bu sınırlar genellikle gerektiğinden çok daraltılır ve zaten kısıtlı olan veriler yeterince konuşturulmaz:

Geleneksel olarak üzerinde en çok durulan konulardan biri mimaridir, ancak mimariye yalnızca bir plan olarak bakılır ve 3., 4. boyutuyla, mekân kullanımıyla ilgilenilmez;

Teknolojiler için de aynı sorun geçerlidir: Genelde akeramik neolitik için yontma taş, sonrası içinse çanak çömlek tipolojileriyle

ve bazı karşılaştırmalarla yetinilir, teknolojik üretim zincirleri göz ardı edilir;

Kemik, cilalı taş, sürtme taş gibi endüstriler ise genellikle ikinci plandadır, kısa tanımlamalarla geçiştirilir;

Ekonomik yaşam son yıllarda daha önem kazanmasına rağmen çoğu açıdan eksiktir. Özellikle botanik açıdan, kültüre alınmış bitkiler/ tahıllar önemlidir; günümüzde köy ekonomilerine büyük katkıları olan toplayıcılık, yabancı türler, çeşitli otlar göz ardı edilir.

Bu örnekler çoğaltılabilir, ancak bunların çeşitli nedenlerden dolayı yeterli olarak incelenmemesi (maddi sorunlar, zaman, ilgisizlik) zaten elimize kısıtlı olarak geçen ve önemli bir dönemi temsil eden buluntulardan yeterince faydalanmamızı engeller.

Yukarıda bazı örneklerini verdiğimiz bu öğeler yeterince araştırılmadan geçmiş toplumlar üzerine yorumlar yapıldığında ve sosyal yapıları anlaşılmaya çalışıldığında, gerçeklerden uzaklaşmak kaçınılmazdır.

Bu konuda elimizdeki bu yayın, Neolitik için çok önemli bir şanstır. Türkiye’de elde edilmiş tüm verilerin bir arada bulunması bize eksiklikleri, yanlışlıkları gösterecek, TAY sayesinde tüm Türkiye arkeolojisinin sorgulanması mümkün olacaktır. Ve bu sorgulama, kanımca geçmişimizin en önemli dönemi Neolitik için yeni hedefler, yeni bilimsel amaçlar kurmamıza olanak sağlayacaktır. Bu özellikle çok gereklidir.

1940’larda Marc Bloch, bilimsel tarihin temellerini atarken, sık sık arkeolojiye de değindiği yarım kalmış eserinde (Gestapo tarafından kurşuna dizildiğinden) şöyle der:

“Metinler veya arkeolojik belgeler, görünüşte çok açık ve memnuniyet verici olsalar bile, ancak onları sorgulamasını bildiğinizde konuşmaktadırlar. Boucher de Perthes’den önce, bugün olduğu gibi Somme Nehri’nin alüvyonları arasında çakmaktaşı kaynamaktaydı. Fakat sorgucu bulunmamaktaydı ve tarihöncesi yoktu. Eski bir Orta Çağ tarihçisi olarak bir kilisenin veya bir manastırın hak belgesinin okunmasından daha çekici birşey olmadığını itiraf ediyorum. Bunun anlamı, ona neyi soracağımı aşağı yukarı bildiğimdir. Buna karşılık bir Roma yazıtları derlemesi bana çok az şey söylemektedir. Onları iyi kötü okumasını bilmekteyim, ama sorgulamasını hayır. Diğer terimlerle, her tarihsel araştırma, ilk adımlarından itibaren, soruşturmasına bir yön çizmiş olmak zorundadır. Başlangıçta düşünce vardır. Hiçbir bilimde, pasif gözlem asla verimli birşey sağlamamıştır. Zaten bunun mümkün olabildiği de bir

varsayımdır." (Marc Bloch, Tarihin Savunusu ya da Tarihçilik Mesleği, Birey ve Toplum Yayınları, 1985, s. 41).

Sonuçta, elimizde önemli bir yayın var. Bu yayın hem tüm verileri toplu halde bize sunmakta, hem de yukarıda da belirttiğim gibi bize yeni ufuklar açmaktadır. Bu hazırlanması son derece özveri isteyen çalışmayı başaran Savaş Harmankaya, Oğuz Tanındı, Mihriban Özbaşaran ve Ahmet Boratav'a teşekkür borçluyuz.

Kaynakça: Harmankaya, S. - O. Tanındı - M. Özbaşaran, TAY - Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-2: Neolitik, Ege Yayınları, Takım ISBN 975-807-003-7, Cilt ISBN 975-807-010-X, İstanbul, 1997.